

המעין

[המעין](#) < [גליון תשרי תשס"ח](#) >

ערבה: זיהוי מדעי ומסורת הלכתית / ד"ר זהר עמר

הקדמה

זיהוי הערבה והצפצפה

הפן הבוטני

הפן הלשוני

הפן המורפולוגי

מגל ומסור

מסקנות

הקדמה

הציווי מן התורה הוא לקחת למצוות נטילת לולב 'ערבי נחל' (ויקרא כג, מ), וחז"ל קבעו ש"הצפצפה פסולה" (סוכה פ"ג מ"ג). מכאן משמע שה'צפצפה' דומה היא לערבה, ולכן נדרשו חז"ל לתת סימנים להבחנה ביניהם:

א. סוכה לד, א:

תנו רבנן: אי זהו ערבה ואיזהו צפצפה?

ערבה: קנה שלה אדום, ועלה שלה משוך, ופיה חלק.

צפצפה: קנה שלה לבן, ועלה שלה עגול, ופיה דומה למגל.

ב. תוספתא סוכה ב, ז:

צפצפה: העשוי כמסר.

ערבה פסולה: קנה שלה לבן, עלה שלה עגול.

ג. ירושלמי סוכה פ"ג ה"ג^[1]:

צפצפת: העשויה כמין מגל.

תני כמין מגל פסולה, כמין מסר (פסולה) [כשירה].

ערבה פסולה: עלה עגול וקנה לבן.

ערבה כשירה: עלה ארוך וקנה אדום.

אם נבחן את כל המקורות התנאיים הללו נראה שקיימות גרסאות שונות, ואף סותרות, וחלק מהסימנים (עלה עגול וקנה לבן) שניתנו לאיפיון הצפצפה במקור אחד מופיעים כסימן לערבה פסולה במקורות האחרים. הבעיה היא

בחילופי השמות, אך מבחינה הלכתית אין להם כמעט משמעות, שהרי לא מצאנו מי שיתיר ערבה ולא צפצפה שעליה עגול. לעומת זאת, הסימן המתייחס לשינון של העלים עשוי להיות בעייתי בהגדרתו, ועליו יתכן שהיו חילוקי דעות; כנראה שזאת הסיבה שעל סימן זה התמקדו בסופו של דבר האמוראים בדיון בתלמוד הבבלי (סוכה לד, א), אחרי שנקבע שם שעלה הצפצפה דומה למגל:

והא תניא: דומה למגל – כשר, דומה למסר – פסול! אמר אביי: כי תניא ההיא – בחילפא גילא. אמר אביי: שמע מינה, האי חילפא גילא כשר להושענה.

מכאן שקיים סוג של ערבה שאינה זהה לערבה ה'קלאסית' אך בכל זאת היא כשרה לגמרי, והיא העץ שכונה 'חילפא גילא'.

זיהוי הערבה והצפצפה

חוקרי העת החדשה עסקו רבות בזיהוי הערבה והצפצפה, ובניסיון ליישב בין הגרסאות השונות של המקורות הקדומים. להלן נביא בטבלה סיכום חלק מדעות אלה (על פי המינוח המודרני)^[2]:

שם החוקר	ערבה כשרה	חילפא גילא	ערבה פסולה/ צפצפה
לעף	מיני ערבה (Salix)	ערבה לבנה (S. alba)	צפצפת הפרת (Populus euphratica)
צ'זיק	ערבה מחודדת (S. acmophylla)	ערבה לבנה (S. alba)	צפצפה (Populus)
פלדמן	ערבה מחודדת; וי"א ערבה לבנה		Salix safsaf
כסלו	ערבה מחודדת (S. acmophylla)	ערבת שלושת האבקנים (S. triandra)	ערבה לבנה (S. alba)
הראובני	מיני ערבה (Salix)	צפצפת הפרת (Populus euphratica)	צפצפה שחורה (Populus nigra)
פליקס	כל מיני הערבה (Salix)	ערבה לבנה (S. alba)	צפצפת הפרת (Populus euphratica) צפצפה מכסיפה/שחורה (=צפצפה שבהרים)

אולם מאחר שמקורות חז"ל שנזכרו לעיל הינם חלקיים ומקוטעים, וללא דיון של האמוראים בתלמוד הירושלמי, לא ניתן על פי הנתונים שבהם לבארם באופן חד משמעי, אלא רק להציע פרשנויות שונות. פרשנויות אלה, ככל שתהיינה חשובות, כאשר הן באות כניסיון לשחזר את המציאות הבוטנית שעליה דיברו חז"ל - הן תישארנה בגדר השערות שאין להן תוקף הלכתי. יתירה מזאת, פרשנות שמנסה לכופ מקור תנאי על ההלכה המעשית בימינו, ומתעלמת מספרות ההלכה שנכתבה ולמסורת ההלכה שנהגה בפועל מאז כהמשך ישיר לתלמוד הבבלי (כפי שעולה מכמה מחקרים חשובים שנכתבו בסוגיה), אינה יכולה להיות קבילה מבחינה הלכתית. לכן עלינו להסתפק בטקסט הבבלי, שחשיבותו להלכה המעשית היא מכרעת בכל קהילות ישראל. אנו אפוא נציע דרך אחרת לבחינת הסוגיה, כהמשך לספרות ההלכתית שנכתבה מאז ימי הגאונים.

הפן הבוטני

ראשית נציין, שאין כל מחלוקת בקרב כל הפרשנים המסורתיים והחוקרים המודרניים, שהערבה והצפצפה הנזכרים במקורות חז"ל בהקשר לזיהויים עם 'ערבי נחל' הם צמחים השייכים לסוג *Salix* ולסוג *Populus*. מדובר בצמחים קרובים מבחינה בוטנית השייכים בימינו למשפחת הערבתיים (*Salicaceae*). כיום הערבה שייכת לסוג *Salix* שמכיל כ-170 מינים בעולם, ואילו הצפצפה שייכת לסוג *Populus* המכיל כ-30 מינים. בארץ ישראל גדלים בר ארבעה מינים של ערבה (*Salix*): ערבה מחודדת (*S. acmophylla*), ערבה לבנה (*S. alba*), ערבת שלושת האבקנים (*S. triandra*) וערבה מדומה (*S. pseudosafsa*), ומין פליט תרבות נוסף - ערבת בבל (*S. babylonica*).

ראוי לציין שהסוג *Salix* נחשב לאחד מהמסובכים ביותר להגדרה בעולם הצמחים, בשל מציאותם של בני כלאים פוריים שמטשטשים את גבולות המינים. בארץ מצויים בני כלאים בין ערבה מחודדת לערבה לבנה, בין ערבה מחודדת לערבת בבל ובין ערבת שלושת האבקנים לערבה מדומה [3].

אשר לצפצפה (*Populus*), בארץ ישראל גדל רק מין בר אחד בסמוך למקווי המים, הוא המכונה בימינו בשם צפצפת הפרת (*P. euphratica*). מין זה גדל לעיתים בסמיכות למיני הערבות, והמייחד אותו הוא דמיונם של עליו הצעירים לאלו של הערבות - עלים מאורכים וצרים ששפתם תמימה, בעוד שהעלים הבוגרים של צפצפת הפרת הם מעוגלים ובעלי שינון גדול בחלקם העליון. הכלאות בין מיני הצפצפה לערבה אינן שכיחות.

ראוי לציין שהערבה המחודדת, הערבה הלבנה וצפצפת הפרת גדלים גם בבבל באופן נרחב [4]. קרוב אפוא לוודאי שחז"ל התייחסו בכל הקשור להגדרה המקראית של 'ערבי נחל' למיני הבר של ה-*Salix* ול-*Populus euphratica*, עצים שמתאפיינים כצמחי מים. עדויות לשימוש בעצים אלו בעת העתיקה בארץ ישראל ניתן למצוא בממצא הבוטנארכיאולוגי [5]. להדגשת הדמיון ביניהם סיפר לי מורי פרופ' יהודה פליקס ז"ל, כי באחד הקיבוצים הדתיים בעמק בית שאן נהגו בעבר במשך שנים לקחת בטעות את ה-*Populus euphratica* כ"ערבה", עד שהעמידו אותם על טעותם [6].

מיני צפצפה (*Populus*) אחרים, שאפשר וגדלו בארץ כעצי תרבות, כגון צפצפה מכסיפה (*P. alba*), זהים כנראה ל"צפצפה שבהרים" (סוכה לד, א); גם בערבית הם מכונים בשם אחר - "חור" [7].

הפן הלשוני

בשל הדמיון הרב שקיים בין מיני ה-*Salix* ל-*Populus euphratica* נכללו בעבר לעיתים כולם בשם 'ערבה'. כלומר, 'ערבה' היא גם שם קיבוצי-בוטני לשני הצמחים, וגם שם ספציפי ל-*Salix*. תופעה זו, וכן ריבוי המינים וצורות הביניים בתוך הסוג *Salix*, מסבירים כנראה מדוע בכל המובאות במקרא נזכרת הערבה בלשון רבים: 'ערבים' [8] או 'ערבי נחל' [9]. זאת גם הסיבה לחילופי השמות ביניהם, כפי שמובא בתלמוד שמאז שחרב בית המקדש נתחלפו השמות: ערבה - צפצפה, צפצפה - ערבה; חלפתא - ערבתא, ערבתא - חלפתא [10]. כלומר, העץ הקרוי בלשון המקרא 'ערבה' התחלף בשם 'צפצפה'. תופעה זו באה לידי ביטוי גם בשפה הערבית, כפי שמציין הרמב"ם את כל השמות הללו יחדיו: "חלאף הוא אלצפצאף, ואלסנדאר ואלע'רב, גם אלסוחר ואלסאלג' (*Salix*)" [11]. הרופא היהודי אבו אלמנא הכהן שפעל במצרים בדור שאחרי הרמב"ם, ביאר בחיבורו הפרמקולוגי כאשר דן בערבה: 'ערב - יש אומרים שהוא נקרא שג'רה אבראהים (שיח אברהם; *Vitex agnus-castus*), ויש אומרים 'אלצפצאף', וזהו השם הנכון בלשון העברית שכן 'צפצאף' בעברית הוא ערבה [12]. גם בימינו נקראת ה-*Salix* בארץ ישראל ובבבל בערבית בשם 'צאפצף' וה-*Populus* בשם 'ע'ארב' [13].

הפן המורפולוגי

אמנם חילופי השמות אינם תמיד משמעותיים מבחינה הלכתית, כמו למשל לגבי 'פתילת האידן' שניתן להפיק פתילות באופן דומה הן מהערבה והן מצפצפת הפרת [14]; אולם בענין 'ערבי נחל' שדווקא בהם ניתן לצאת ידי חובה בסוכות - הזיהוי המדויק בין המינים הוא כמובן הכרחי. אמוראי בבל היו ערים כאמור לבעייתיות של חילופי השמות, ולכן יכלו להסתמך רק על סימני השדה המורפולוגיים, שהבדילו בין הערבה הכשרה שעליה מאורך ובין

הצפצפה ולא הערבה הפסולה שעליהן עגול. סימן נוסף שאליו התייחסו הוא שינון העלים: עלים חלקים או משוננים כשל 'חילפא גילא', היינו ערבת המגל, ששינון עליה קטן ועדין כשל מגל – מצביעים על ערבה כשרה, בניגוד לצפצפה ולא הערבה הפסולה שלהן שינון גס כשל מסור.

כך גם הבינו בפשטות הגאונים והראשונים. רב סעדיה גאון, שנולד במצרים, פעל בארץ ישראל ושימש כגאון בבבל, העיר בענין זה: 'ותאור הערבה: מין שקנה שלו אדום ועליו מרובים וקצוות עליו חלקות הוא הנלקח, אבל מין שקנהו לבן ועליו עגולים וקצוות עליו פגומות כמסור הוא פסול. והראשון נקרא בארץ ישראל (=אלשאם) ומצרים צפצפה (צפצאף), והשני ערבה (גר). וראיתי אנשי הארץ הזאת (=בבל) מחליפים את שני השמות האלה [15]. כלומר גם רס"ג מעיד על חילופי השמות, ולכן מביא את ההבחנה המורפולוגית בין הערבה המותרת היא ה-Salix ובין הערבה הפסולה היא ה-Populus בעלת העלים העגולים והשינון הגס דמוי המסור. רס"ג אינו מתייחס ל'חילפא גילא', כלומר למין הערבה בעלת השינון הקטן, שהיא אופיינית לכל מיני ה-Salix באזורנו. לעומת זאת, הרמב"ם מביא שלושה מיני צמחים: ערבה כשרה, צפצפה פסולה וערבת המגל (חילפא גילא) שכשרה. וז"ל (הלכות לולב פ"ז הל' ג-ד): 'ערבי נחל האמורות בתורה אינן כל דבר הגדל על הנחל, אלא מין ידוע הוא הנקרא ערבי נחל, עלה שלו משוך נחל ופיו חלק וקנה שלו אדום, וזה הוא הנקרא ערבה. ורוב מין זה גדל על הנחלים, לכך נאמר ערבי נחל, ואפילו היה גדל במדבר או בהרים כשר. ויש מין אחר דומה לערבה אלא שעלה שלו עגול ופיו דומה למסר וקנה שלו אינו אדום, וזהו הנקרא צפצפה, והיא פסולה. ויש מין ערבה שאין פי העלה שלה חלק ואינו כמסר, אלא יש בו תלמים קטנים עד מאוד כמו פי מגל קטן, וזה כשר. וכל הדברים האלו מפי השמועה ממה רבנו נתפרשו'. והוסיף על כך הרב יוסף קאפח בפירושו: 'והמין השלישי שפגימותיו דומות לפי מגל קטן הוא שהיה מצוי הרבה בתימן, ובו היינו יוצאים ידי חובה' [16]. כפי שנראה בהמשך, ערבת המגל (חילפא גילא) היא ה"מין ההלכתי" השכיח ביותר, שעשוי מבחינת תורת המין המדעי לכלול מיני ערבה (Salix) רבים, ובכללם את כל מיני הבר הגדלים בארץ.

מגל ומסור

כאן המקום לציין, שהנחת היסוד בהבנת סימני השדה של חז"ל הם שהמונחים 'מגל' ('גילא') ו'מסור' הם אותם כלים הידועים בימינו בשם זה. מחקרים היסטוריים, לשוניים וארכיאולוגיים הראו שקיים דמיון רב בין המגל שהיה בשימוש בתקופת התלמוד ובין המגל ששימש את הפלאח הערבי עד ימינו [17]. מגלים אלה (ישנם טיפוסים שונים) חסרי שינון או בעלי שינון קטן יחסית, כ-0.5–1.5 מ"מ (במגלים ישנים השינון נשחק), לעיתים השיניים מופנות בזווית לכיוון הקת, ולעיתים הן ישרות. לעומת זאת המסור הוא כלי שהיה בדרך כלל בעל שיניים גסות וגדולות ובמרווחים גדולים מאלה של המגל, מ-2 מ"מ ומעלה [18]. לפי זה יוצא, ששינון ה'מסור' הוא בהחלט תואם את השינון של עלי צפצפת הפרת (Populus euphratica).

כידוע, קיימים שני פירושים מהי צורת פגימות שולי העלים ב'ערבה' הכשרה וב'צפצפה' הפסולה. לפי שיטת רש"י, בחילפא גילא הפגימות של השיניים נוטות בזווית, ואילו בצפצפה הן ישרות [19]; סימן זה היה פוסל לכאורה מיני ערבות רבות שבהם השינון הוא ישר. אולם פירושו של רש"י לא התקבל להלכה, ובשולחן הערוך נפסק כמו הפירוש השני של הרמב"ם, שההבדל בין הערבה הכשרה לצפצפה הפסולה הוא בגודל השינון של שולי העלים [20].

מסקנות

לסיכום, הערבה הכשרה ה'קלאסית' היא הערבה שעליה מאורכים ושפתותיהן חלקות; תאור זה יכול להתאים למשל לערבה המחודדת (Salix acmophylla), ששינון עליה הוא זעיר, ולעיתים חסר כמו בזן הגדל בבבל [21]. לעומת זאת בארץ ישראל כל מיני ה-Salix שפתות עליהם משוננים כמגל, ולפיכך הם מוגדרים כ"חילפא גילא" הכשרה למצוה; בתוכם נכללת גם הערבה הלבנה [22]. שיטת הרמב"ם פוטרת אותנו למעשה מלבדוק מהי הערבה ה'מקורית' שהיתה נהוגה בימי קדם, שכן מהבחינה הבוטנית אין כיום באפשרותנו להתחקות אחר הזן ה'טהור' בשל ההכלאות השונות שקיימות בין המינים השונים. יתירה מזאת, לעיתים בענפים של פרט מסויים ניתן לראות שונות בצבע, בגודל ובצורת שינון העלים. בשל כך אפשר שבימינו הסימן "קנה אדום" לערבה כשרה אינו מעכב כלל, כפי

שהעיר מרן ר' יוסף קארו: "והא דאמרינן דערבה קנה שלה אדום וצפצפה קנה שלה לבן, מספקא לי אי אדום ממש בעינן וכל שאינו אדום אף ע"פ שהוא ירוק ככרתי לבן מיקרי ופסול, או דלמא לבן שאמרינן היינו לבן ממש, וכל שאינו לבן ממש אדום מיקרי, שאע"פ שהוא ירוק מאחר שכשהשמש מכה בו הוא נעשה אדום בכלל אדום הוא. ולזה דעתי נוטה, דאם לא כן לא משכחת לדידן ערבה כשרה, שהרי ערבה שלנו קנה שלה ירוק, ואפילו אותה שהקנה שלה אדום אינו אלא מצד שמכה בו השמש, שהרי כן תמצא באילן ענפים שקנה שלהם אדום וענפים שקנה שלהם ירוק, ואפילו בענף אחד תמצא קצתו אדום וקצתו ירוק" [23].

כמו כן יש להעיר, שהדיון הבוטני –היסטורי בסוגיית ההבדל הבוטני בין הערבות של בני ארץ ישראל לאלה של בני בבל, שעסקו בו כמה מן החוקרים, הוא עקר, מפני שהוא מתעלם מכך שבשאר קהילות ישראל היו מינים אחרים של ערבות. כך למשל, במצרים ישנם מיני ערבה (*S. mucronata* & *S. tetrasperma*) שאינם גדלים בארץ כלל, ולהם עלים משוננים [24]. מינים אלה הם בחזקת 'חילפא גילא' והם כשרים (לעומת צפצפת הפרת, שאף היא גדלה שם, והיא פסולה), ובהם אכן השתמשו יהודי מצרים לדורותיהם. אשר ליבשת אירופה, גדלים בה כשישים מיני ערבה [25], וברי שחלק מהקהילות היהודיות שם יצאו ידי חובת המצוה במינים אחרים המצויים בארצותיהם ושעמדו בקריטריון המורפולוגי של 'ערבה כשרה' או של 'חילפא גילא'. די בכך אם נזכיר, שלפי הנתונים המופיעים בפלורה אירופאית נמצא שהערבה המיוחדת, שעליה חלקים, אינה שכיחה בארצות מרכז ומערב אירופה. יתירה מזאת, עצם העובדה שספרות ההלכה לדורותיה לא עסקה באופן מעשי בסוגיה זו (לעומת הדיונים הרבים בנושא אתרוגים מורכבים למשל) מראה שבפועל התקבלה ללא עוררין הגישה הגמישה שמתירה את כל מיני ה-*Salix* המתאימים לסימנים שהיתוו חז"ל [26], ובכך אפשר לקבוע שבכל קהילות ישראל לתפוצותיהם השתמרה אותה מסורת רציפה ואמינה של זיהוי "ערבי נחל". לכן ההסתמכות על מחקר המנותק ממסורת זיהוי זו אינו יכול להתקבל מבחינה הלכתית. הדברים אמורים למי שסבור שצפצפת הפרת (*Populus euphratica*) היא ה"חילפא גילא" ולכן היא לכאורה כשרה למצוה [27], וכן הדבר לגבי האקליפטוס (*Eucalyptus*) שיש שסברו שהיא כשרה בדיעבד [28]. לחילופין אין לקבל את הטוענים שהערבה הלבנה (*S. alba*) היא פסולה, כי בכך אוסרים את המותר ויוצרים חומרות שאינן לצורך [29]. לעומת מיני הערבה (*Salix*) שבהם ניתן לצאת ידי חובת ארבעת המינים, ניתן לקבוע שמיני הצפצפה (*Populus*) הם פסולים בשל מתאר עליהם העגול ושינון עליהם הגס כשל מסור, ולא מצאנו בין פוסקי ההלכה מי שהתירם.

[1] ד"ר נג ע"ג (מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 645-646).

[2] I. Löw, Die Flora der Juden, III, Vienna-Leipzig, 1934, pp. 322-340;

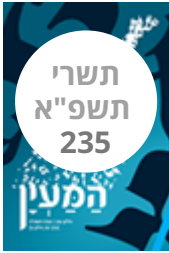
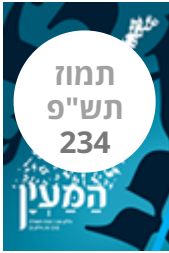
ב' צ'יזיק, אוצר הצמחים, הרצליה 1952, עמ' 214-218; א' פלדמן, צמחי התנ"ך, תל אביב תשי"ז, עמ' 54-57, 155; הנ"ל, צמחי המשנה, תל אביב תשכ"ב, עמ' 249-252, 257-256; מ' וייכסלפיש (כסלו), "איזהו ערבה ואיזהו צפצפה", טבע וארץ, יא (תשל"ל), עמ' 285-290; הנ"ל, "ערבה כשרה, ערבה פסולה וצפצפה", המעין, תשרי תשל"א (יא, א) עמ' 37-49 [להלן: כסלו ערבה]; נ' הראובני, טבע ונוף במורשת ישראל, נאות קדומים 1980, עמ' 81-83 [להלן: הראובני]; י' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 159-163 [להלן: פליקס]. ועי' בתרשים המצורף.

[3] M. Zohary, Flora Palaestina, I, Jerusalem 1966, p. 26 (משם הועתקו האזורים בעמ' 2); וכן נ' פינברון-דותן וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 95; כסלו, הערבה, עמ' 37.

[4] C. C. Townsend & E. Guest, Flora of Iraq, 4, Baghdad 1980, pp. 31-40.

[5] נ' ליפשיץ וג' ביגר, כי האדם עץ השדה, עצי ארץ-ישראל: מאפייניהם, תולדותיהם ושימושם, אריאל 124-125, תשנ"ח, עמ' 115, 120-123.

- [6] וכן עי' פליקס, עמ' 163. על הבעייתיות שעשויה להיות בהחלפה בין ערבות וצמחים דומים כתב המשנה ברורה סי' תרמז סע' ו: 'והנה כמה פעמים מלקטין ערבות נערים קטנים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם, וצריך הקונה להשגיח על זה'.
- [7] פליקס, עמ' 160.
- [8] ישעיהו מד, ד; תהילים קלז, ב.
- [9] ויקרא כג, מ; איוב מ, כב.
- [10] שבת לו, א; סוכה לד, א.
- [11] רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות (מהדורת ז' מונטנר), ירושלים תשכ"ט, מס' 393.
- [12] אבו אלמנא אלכוהין אלעטאר אלאיסראילי, מנהאג' אלדכאן ודסתור ואלעיאן פי אעמאל ותראכיב אלאדויה ואלנאפעת לאלבדאן, בירות 1992, עמ' 249. למעשה הוא יוצא כנגד הזיהוי עם הצמח 'שיח אברהם' שמופיע בחלק מהמובאות בתרגום השבעים, וכן כנגד השומרונים שאחזו במנהג זה; ראה מ"ש ז' ארליך, "ארבעת המינים אצל השומרונים", חלמיש 8 (תשנ"ג), עמ' 37.
- [13] J. E. Dinsmore & G. Dalman, Die Pflanzen Palastinas, Z.D.P.V, 34 (1911), p. 201-202; S. M. Husain & M. H. Kasim, [13] Cultivated Plants of Iraq and their Importance, Mosul 1975, p. 37; הפלורה של עירק עמ' 32.
- [14] ז' עמר וא' שווקי, במה מדליקין, אלקנה תשס"ג, עמ' 48. ולדעתו של זהרי 'ערבי נחל' במקרא כוללים את שניהם, ראה M. Zohary, [14] Plants of the Bible, Cambridge 1982, pp. 130-131.
- [15] סידור רב סעדיה גאון (רס"ג), מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, עמ' רלו.
- [16] הלכות שופר סוכה ולולב פ"ז, הערה ח עמ' תקעד.
- [17] י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ן, עמ' 191–193; ש' אביצור, "מזמרה ומגל", בתוך: מבחר מאמרים בידיעת ארץ ישראל: תהליכי ייצור ואורחות חיים, ירושלים תל אביב 1988, עמ' 113–122; הנ"ל, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 23–25, 165. עוד דוגמאות למגלים שפורסמו, ראו: י' ידן, הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 88, 91; צ' אילן וע' דמתי, מרות: הכפר היהודי הקדום, תל אביב תשמ"ח, עמ' 146; וכן סיכום הממצא בארץ-ישראל, בתוך: ג' הדס, "חקלאות השלחין בנוה עין-גדי ובמקבילותיה בנאות המדבר סביב ים המלח בתקופה הרומית-ביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג, עמ' 152–154.
- [18] ובאוסף הגדול של 'אדם ועמלו' שבמוזיאון ארץ ישראל, שבתל-אביב הממוצע הוא 3.5–5 מ"מ. יש להעיר שלמרות שנמצאו יחסית הרבה מגלים בחפירות הארכיאולוגיות, הרי שבדרך כלל קיימת בעיה של השתמרות הברזל. ממצא של מסורים הוא נדיר יותר, ראו לדוגמה: א' איילון, "כלי האבן והמתכת מחורבת רקית", בתוך: ש' דר, רקית, תל אביב תשס"ג, עמ' 300. תודתי מסורה לד"ר איתן איילון, מנהל אוסף אדם ועמלו במוזיאון ארץ ישראל, על בדיקת הממצאים באוסף והערכתו המקצועית.
- [19] רש"י לסוכה לד, א.
- [20] מאחר שהרמ"א לא העיר בענין זה, נראה שפירושו של רש"י לא התקבל להלכה. וע"ע בערוך השולחן סימן תרמז סע' ד.
- [21] עי' מ"ש כסלו, הערבה, עמ' 41 הערה 7; הפלורה של עירק, עמ' 33.
- [22] בניגוד לדעתו של כסלו הסובר שהיא הערבה הפסולה; וראו דברי ביקורת שכתב על כך פליקס, עמ' 161–163.
- [23] בית יוסף לטור או"ח סי' תרמז.
- [24] L. Boulos, Flora of Egypt, I, Cairo 1999, pp. 13-15.
- [25] Flora Europaea (T. G. Tutin & al.), Cambridge 1964-1993, I, pp. 53-56.
- [26] ואפשר שאם ימצאו מיני צמחים המוגדרים בתורת המין המודרנית בסוג ערבה (Salix), שאינם מתאימים לסימנים המורפולוגיים של חז"ל, הרי שלכאורה יהיו פסולים, שכן ברור הוא שאין בהכרח חפיפה בין המין הסיסטמטי ההלכתי לזה המדעי.
- [27] הראובני, עמ' 83.
- [28] עי' במ"ש הרב י"ה עמיחי, "מהי ערבה", אמונת עתיד, 12 (תשנ"ו-תשנ"ז), עמ' 12–15, ובמיוחד הערה 3. כנגד זאת עי' הרב צ"פ פראנק, הר צבי, יורה דעה, ירושלים תשכ"ד, סימן קפא; הרב י' זולדן, "הערבה אינה אקליפטוס (תגובה)", אמונת עתיד, 13 (תשנ"ז), עמ' 27–30.
- [29] כסלו, הערבה, וכן הרב ע' שטיינזלץ, תלמוד בבלי, מסכת סוכה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 142; וכנגדם פליקס, עמ' 162.

הצטרף כמנוי

וקבל גליון ראשון חינם

חידוש המנוי

היה שותף לפעילות המכון

תרומ כאן {

תקנון האתר

מחשבון חלוקה צודקת